KOMIL AVAZ NASRIDA BADIIY DIALOGNING PRAGMATIK JIHATLARI “TO‘PIQ” HIKOYASI MISOLIDA

Annamuratova Shahnoza Shonazarovna
Lingvistika: O‘zbek tili yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya*. Maqolada Komil Avazning “To‘piq” hikoyasidagi badiiy dialog pragmatik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Replikalarning nutq akti sifatidagi vazifasi, implikatura va sukutning o'rni, nazokat strategiyalari hamda dialogning ikki adresatli tabiati yoritiladi. Tahlil dialog qahramonlar xarakterini ochish va hikoyaning g'oyaviy mazmunini shakllantirishda muhim vosita ekanini ko'rsatadi.*

Kalit so‘zlar*: badiiy dialog, pragmatika, nutq akti, implikatura, drama, Komil Avaz.*

Kirish. Badiiy asarda dialog qahramonlarning fikrini yetkazish bilan cheklanmaydi: u xarakterni ochadi, munosabatlarni ko'rsatadi va voqealarni harakatga keltiradi. Dialogni faqat mazmun jihatidan ("nima deyilgan") emas, muloqot vaziyati jihatidan ("kim, kimga, nima maqsadda, qanday aytgan") o'rganish pragmatika vazifasidir. Ushbu maqolada shu vositalar Komil Avazning "To'piq" hikoyasi dialogini tahlil qilishga qo'llanadi. Hikoyada ikki do'st, Sapo sirp va Shokir mulkning yarim asrlik "to'piq o'yini" hamda avlodlar o'rtasidagi munosabat tasvirlanadi va muallif fikrining katta qismi aynan dialog orqali ifodalanadi. Tadqiqotning maqsadi hikoyadagi dialogning pragmatik xususiyatlarini aniqlash va ularning badiiy vazifasini ko'rsatishdir.

Komil Avaz dramalarida badiiy dialogning pragmatik jihatlari nutqiy aktlar nazariyasi, muloqot prinsiplari va qahramonlarning ijtimoiy-psixologik qiyofasini ochib berish mexanizmlari bilan bevosita bog‘liq. Dramaturg muloqot dialoglarini shunchaki axborot almashish vositasi emas, balki qahramonlarning yashirin niyatlari (**illokutiv maqsad**) va tinglovchiga ko‘rsatadigan ta’sirini (**perlokutiv natija**) yuzaga chiqaruvchi pragmatik qurol sifatida qo‘llaydi.

Komil Avaz dramalaridagi badiiy dialoglarning asosiy pragmatik xususiyatlari quyidagilardan iborat:[1]

1. Nutqiy aktlarning xilma-xilligi va illokutiv maqsad

Dramaturg pyesalaridagi dialoglarda qahramonlar nutqi turli pragmatik vazifalarni bajaradi:

• **Informativ (ma’lumot beruvchi):** Voqelik haqida xabar berish barobarida syujet dinamikasini ta’minlaydi.

• **Direktiv (undovchi):** Buyruq, iltimos, talab va maslahatlar orqali personajlar o‘rtasidagi ierarxik munosabatlarni (boshliq va bo‘ysunuvchi, ota va bola) ko‘rsatadi.
• **Komissiv (va’da beruvchi):** Qahramonning kelajakdagi harakatlariga zamin yaratadi va dramatik konfliktni keskinlashtiradi.
• **Ekspressiv (hissiyot ifodalovchi):** Qahramonlarning ichki kechinmalari, g‘azabi, quvonchi va tushkunligini pragmatik bo‘yoqlar (pauza, ritorik so‘roq, kesatiq) orqali ifodalaydi.

2. Implikatura (Yashirin ma’no) va Kontekst

Komil Avaz dialoglarida **matnosti (subtekst)** kuchli rivojlangan. Qahramonlar ko‘pincha o‘z maqsadlarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytmaydi. Tinglovchi (va tomoshabin) gapning lisoniy ma’nosidan tashqari, uning tagidagi pragmatik ma’noni (implikaturani) anglab etishi kerak bo‘ladi. Bu, ayniqsa, ziddiyatli va konfliktli sahnalarda kesatiq, piching va qochiriqlar shaklida namoyon bo‘ladi.

Nutq aktlari. "To'piq" dialogida bu aniq ko'rinadi. Bobo nevarasiga «Kimga kerak bunday soxta obro'?» deganda savol shakli ostida ayblash yotadi: u javob kutmaydi, tanqid qiladi. Shokir mulkning «To'piqni nevaramga berdim, Sapo, sen nevarangga shartimizni yaxshilab tushuntirib qo'y» degan gapi bir vaqtning o'zida deklarativ (o'yinni avlodlarga topshirish) va direktiv (vazifa yuklash) aktdir. Bu gap bilan yarim asrlik o'yinning holati o'zgaradi. Saponing «Tushuntiraman, Shokirboy, tushuntiraman!» javobi takror orqali kuchaytirilgan kommissiv akt, ya'ni va'da. Rais ulfatlarning «kallangiz biznikidan yaxshi ishlaydi» degan xushomadini eshitib, «Yo'li bor», deydi[4]. Bu yerda xushomad bilvosita iltimos vazifasini bajargan va perlokutiv natijasi matnda ko'rsatilgan: gap raisga «moyday yoqib ketadi». «To'piqni ko'rsat» iborasi esa urf bilan belgilangan performativ akt bo'lib, uni faqat o'yin qoidasi va vaziyat ruxsat bergandagina aytish mumkin. Sapo yutqazishdan qo'rqib, bu jumlani ayta olmaydi.[2]

Implikatura va kinoya. Bobo «O'rgildim madaniyatlaringdan» deganda gapning aksini nazarda tutadi: bu kinoya bo'lib, sifat maksimasining ongli buzilishiga asoslanadi. Nevaraning «bu ham bir madaniyat-da!» degan gapi mazmunan zararsiz bo'lsa-da, bobo uni o'z tanqidiga e'tiroz deb tushunadi va keskinlashadi. Rais «Kabinadagi xotin kim?» deb so'raydi, aslida javobni biladi: savol axborot olish uchun emas, Saponing xotinida shubha uyg'otish uchun aytilgan. Hikoya oxirida ikki keksa do'stning «u yona orqayin ketaversak ham bo'ladi» deyishi o'lim haqidagi evfemizm bo'lib, og'ir mavzuni yumshoq ibora bilan aytish o'zbek muloqot madaniyatiga xos ekanini ko'rsatadi.

Sukut. Dialogda aytilmagan gap ham ma'no tashiydi. Bobo nevarasini «bir gap bilan mot qilmoqchi bo'ladi-yu», mos gap topa olmay, «o'zini uxlaganga soladi». Bu mag'lub bo'lganini tan olmay suhbatdan chiqish usuli, nevara ham buni sezib, jim

ketadi va shu bilan ikkalasi bir-birining obro'sini saqlaydi. Saponing yarim asr davomida to'piqni so'ramasligi ham "aytilmagan akt"dir: so'ramaslik o'yinning, demak do'stlikning davom etishini bildiradi.

Ikki adresatlilik. gap bir kishiga aytilgandek ko'rinsa-da, aslida ikkinchi kishiga yoki tinglovchiga mo'ljallanganligidir. Ya'ni gapning ikkita tinglovchisi bor: **ochiq adresat** (gap kimga qaratilgan) va **asl adresat** (gap kimga ta'sir qilishi kerak).[3] Raisning gapi Sapoga aytiladi, ammo asl adresat uning xotinidir, chunki rais «sirpning xotini eshitsin deb, atay ovozini balandlatadi». Xotin bu usulni qaytaradi: «O'zingiz-chi, ho'v kuni gujumning yonida… kim edi?» degan javob bilan raisni mulzam qiladi, ya'ni pragmatik tuzoq tuzgan kishining o'zi unga tushadi. O'quvchi ham dialogning uchinchi tinglovchisi: u hikoya boshida va reja bayonida raisning niyatini biladi va tuzoq barbod bo'lishini kutadi.

Gapning ta’siri kim aytganiga bog‘liq. Nevara «hammasi joyida bo'ladi» dedi, bobo g'azablandi. Shokir mulk xuddi shu mazmunda «Sen xavotir olma» dedi, Sapo tinchlandi. Farq gapning mazmunida emas, gapiruvchining mavqei va tinglovchi bilan munosabatida. Pragmatik jihatdan bu illokutiv kuch gapiruvchining ishonchliligiga tayanishini bildiradi.

Xulosa

“To'piq” hikoyasidagi dialog pragmatik nuqtai nazardan quyidagi vazifalarni bajaradi: nutq aktlari tanlovi orqali qahramonlar xarakterini ochadi (bobo qaysar, ammo mehribon; nevara hurmatli va aqlli; rais ayyor, ammo yutqazadi); implikatura va sukut orqali yashirin munosabatlarni ifodalaydi; nazokat strategiyalari orqali avlodlar o'rtasidagi va do'stlar o'rtasidagi masofani ko'rsatadi; ikki adresatlilik orqali voqealarni harakatga keltiradi va o'quvchini faol qatnashchiga aylantiradi. Bu yondashuv Komil Avaz nasri va dramaturgiyasidagi dialogni chuqurroq o'rganishga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Safarov Sh. **Pragmalingvistika.** – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2008.
2. Mahmudov N. **O‘qituvchi nutqi madaniyati.** – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
3. Grice H. P. **Studies in the Way of Words.** – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989.
4. **Avaz K.** *To‘piq.* – hikoya